

BAKOS GERGELY

TRAGIKUS KOZMOSZ

A szférák zenéjétől a kecskebakok énekéig

τὰ δὲ πάντα οἰακίζει κεραυνός
HÉRAKLEITOSZ

I.

■ Alapélményeink határoznak meg bennünket. Képekké sűrűsödve irányítják gondolatainkat. Egy-egy kép olykor villámfényként hasítva tárja föl valóságunk szövetét. Máskor a háttérben meghúzódó dallamként, láthatatlan ritmusként szabja meg gondolkodásunk keretét. Tragikus kozmoszunk két szemben álló alapélmény feszültségéből születik. Öntudat és önfelülmúlás, gondolkodás s az elgondolton túllépés élményéből.

II.

■ Mezei Balázs kozmoteológiával kapcsolatos gondolatairól korábban már írtam.¹ Akkor következetesen a módszertani naturalizmus nagytólencséjén keresztül vizsgálgódtam, s csak írásom végén jeleztem a személyközpontú gondolkodás irányába tehető lépést. Most a Mezei munkásságában kimondottan célként kitűzött személyközpontú megközelítést alkalmazom. A *Vigilia* 78. évfolyamában napvilágot látott írásából indulok ki.² Ez nemcsak könnyen megközelíthető a magyar olvasó számára, hanem tartalmilag következetesen a kozmoteológia fölvázolásától Kierkegaard és Jaspers elemzésén át a valóság egy lényegileg személyes mozzanatához, a tragédiához jut el. A továbbiakban elsősorban ezen írás alapján a kozmoteológia rendszer-, valamint attitűdfogalmának tisztázására teszek kísérletet, majd pedig a tragédia jelenségére összpontosítok, annak valóságföltáró vonatkozásait elemzem. Gondolatmenetemet egy héraikleitoszi mondás s egy hérosz alakjának földidézésével zárom.

III.

■ A (nem kanti értelemben fölfogott) kozmoteológia egyszerre attitűd és rendszer. Nyugati gondolkodásunknak ősrégi meghatározója, benne „a földközéppontú világszemlélet szellemi alakjáról” van szó.³ Olyan jellegzetes világfelfogás ez, amely egyrészt a korábbi mitikus látásmód bírálatára épül, másrészt pontosan, racionális-tudományos módszerekkel részletesen kidolgozott, összetett világgépet ad.⁴ Maga e rendszeres kozmológia pedig egy alapvető hozzáálláson, mentalitáson, attitűdön alapul.⁵ Husserl kifejezésével élve, beállítódásról (Einstellung) beszélhetünk. A kozmoteológiai beállítódás világunk egyszerre geocentrikus, asztronomikus, egyúttal azonban metaforikus fölfogása: „a Föld az a hely [...] ahonnan a világegyetem egésze belátható, az egész felfogható és leírható, elméletileg reprodukálható”.⁶

Jóllehet a kozmoteológiában nyilvánvalóan lényeges szerepet játszik a csillagászat tudománya, ugyanakkor metaforikus vonatkozásainak köszönhetően halványan, mégis egyértelműen fölsejlik mitikus háttére: ama ősi vallásos világlátás, amelyben a fény az igazságot, a Nap az igazság tanítóját, a Hold a női princípiumot, az évszakok váltakozása a világkorszakok egymásutánját jelenti, a csillagképek pedig a hőszok alakját idézik föl. Teológia, azaz istenről szóló beszéd ez, amennyiben a kozmoteológia az istenséget az égben keresi. Hiszen az ég régtől isteni. Egyenlő magával az istenséggel vagy legalábbis annak lakóhelye. E fölfogást Arisztotelész a csillagos égbolttal kapcsolatban így fogalmazza meg: „A régiek és ősatyáink a mítosz formájában azt a hitet hagyták a későbbi emberekre, hogy ezek a csillaglények istenek, s hogy az isteni való átöleli az egész természetet.”⁷ Az ég tehát a Földnél magasabb rendű, fényesebb, igazabb, fontosabb valóság. Földünk pedig az égből érthető meg.

A kozmoteológiai beállítódásnak Mezei három fontos vonását emeli ki. Először is e szemléletet meghatározza az optikai tapasztalat. Következésképp a benső vonatkozások, a személyi azonosság, mindaz tehát, ami az optikai tapasztalat számára nem közvetlenül hozzáférhető, itt szükségszerűen háttérben marad. Másrészt az effajta gondolkodás lényege az imitáció. Így kevés figyelem irányul az újszerűre, a váratlanra, a teljesen másra, a megismételhetetlenre.⁸ A harmadik döntő vonás pedig egy lényegi következményben ragadható meg: ez a ragaszkodás a rendszerhez. Itt gondolhatunk akár a platóni ideatanra vagy Ptolemaiosz, Brahe, Kepler, Newton csillagászati rendszerére. A lényeg mindig a gondolkodás földközéppontú kiindulása, ahol a látás élménye alapján fölfogott gondolkodás célja a valóság egészének belátása, a fölismert égi, isteni, örök, értelmes, ideális minta föltárása, illetve leképezése. Hozzátehetjük: az ily módon rendszerbe foglalt, az utánpótlásban pedig utólag megszerkesztett valóság az ember számára nyilvánvalóan a kiszámíthatóság, ellenőrzés és uralom, valamint az evvel biztosított nyugalom és biztonság ígéretével kecsegtet. A „fenti” örök racionalitás valósulhat meg „lenti” világunkban. Utóbbi kaotikusból maga is a rend részesévé, alantásból istenivé válhat. Káoszából kozmoszá rendeződhet.

Mezei belátása szerint eme ősi és tiszteletre méltó törekvés határozza meg nemcsak nyugati gondolkodásunk kezdetét, hanem rejtetten tovább hat egészen napjaink naturalizmusáig. A szerző tétele a kozmoteológiáról Heideggernek a nyugati gondolkodásról mint ontoteológiáról szóló nagyszabású bírálatát fogalmazza újra, mélyíti el és pontosítja. Ám a meggyőzőnek tűnő tétel figyelemre méltó feszültséget hordoz: egyrészt a nyugati gondolkodásnak az ókori-középkori kozmológia lebomlása után továbbra is meghatározója a kozmoteológiai beállítódás, másrészt ugyanezen gondolkodás története magának a kozmoteológiai rendszernek a fokozatos fölbomlását, egyúttal valami egészen újszerű kibontakozását mutatja.

Több lényeges ma használatos fogalmunk hosszú évszázados kialakulása, fokozatos tisztázódása tanúskodik e folyamatról. Nyugati gondolkodásunk története tehát a kozmoteológiából eredő értelmes összefüggés. Változásai során pedig nemcsak fogalmaink, hanem gondolkodásunk alapszerkezete alakul át: a külsőtől a belső felé, majd a belső önelégtelenségét fölismerve egy még mélyebb valóság felé tart. Ily módon „az optikai minta elhalványul, az imitáció paradigmája fokozatosan fellazul, s a másik, az újszerű előtérbe kerül.”⁹

E változás jól nyomon követhető a szerző által kiemelt két példán. Így a személynek megfelelő szó a görög–római, valamint héber gondolkodásban eredetileg magát a látható felszínt, az arcot (vagy maszkot) jelentette, ám korunkban a személy már egy helyettesíthetetlen, megismételhetetlen, pótolhatatlan, végső valóságra utal. Hasonlóképpen a mennyei Atya fogalma Zeusz vagy Jupiter alakjában ősi vallásos eredetet mutat, majd pedig a kereszténység hatására nyeri el benső, közösségi jelentését. Míg az első példa világosan mutatja az optikai tapasztalat meghatározó erejét, a második az égi istenség alakján keresztül ezen túl szorosán kötődik az előbbieken vázolt ősi vallásszössághoz. Hogy az Isten nemcsak végtelenül magasztos, hanem egyúttal fölfoghatatlan és fölülmúlhatatlan közelségben van velünk,¹⁰ illetve, hogy a Másik arcán keresztül végtelen dimenziók tárulnak föl,¹¹ nos, mindez és sok egyéb hosszú gondolati fejlődés eredménye. Az említett két fogalom egyúttal jól példázza zsidó-keresztény örökségünknek s annak kimondottan a vallási gyakorlaton belül megvalósuló vonatkozásainak döntő szerepét. Ám a megnevezett példák mellett továbbiakra utalva maga Mezei sem rejti véka alá kételetyét: „Nem vagyunk-e mindannyian csapdában, amely akkor is fogva tart minket, amikor már szabadnak hisszük magunkat?”¹² Fölbredhetünk-e valaha is kozmoteológiai attitűdünk álmából?

IV.

■ A tragédia betörése életünkbe hathatós ébresztőt jelent. Központi jelentősége abban áll, hogy egyszerre személyes és történeti valóság. Egyénileg, személyesen érint. Szerepem, érintettségem benne a valóság fölcserélhetetlen, utánozhatatlan mozzanata. Ám a tragédia nemcsak az egyes ember életében, hanem magának a gondolkodásnak a történetében is semmi mással föl nem cserélhető, döntő szerepet játszik: „A gondolkodás újra meg újra mélyen mérített a történeti tragédiából: Szókratész halálából, Krisztus halálából, Róma és Bizánc elestéből, földrengésekből és háborúkból.”¹³ Valóban, e példák fölidézik a Nyugat civilizációját, kultúránk egész történetét. Platón, a sztoa, tulajdonképpen az egész hellenizmus filozófiája; a keresztény vallásszösság és teológia kezdve Páltól korunk hittudósaiig, mint például a protestáns Jürgen Moltmann vagy a katolikus Johann Bappist Metz; Ágoston *De civitate Deije*, Cusanus *De pace fidei* című írása, Kant, Hegel vagy Lévinas munkássága elégségesen tanúskodnak arról, hogy „a személyes élet tragikussága és a történeti tragédia együttesen alkotják azt a kontextust, amelyből a jelentős gondolkodás fakadhat”.¹⁴ Igazat kell adnunk Mezeinek: a tragédiával való szembenézés nélkül „nem alakulhat ki igazi valóságkapcsolat”.¹⁵

Meglepő módon a tragédia nem pusztá veszteség, amennyiben benne a valóság igazi ereje nyilatkozik meg. Ez az erő pedig „teremteni akar”.¹⁶ Mezei szerint a „valóság a tragédiából kiemelkedő teremtés, erejét csakis innen merítheti.”¹⁷ Mezei Kierkegaard példáján mutatja be, hogy „aki a tragikus mélységét nem látja, óhatatlanul absztrakciókba menekül”.¹⁸ A dán gondolkodó istenképe kapcsán pedig kifejezetten leszögezi, hogy „a részvétlen Isten a részvétlen ember kísértése: az optikai tapasztalatból adódó távolságot vetíti rá az istenségre”. Kierkegaard tehát minden szenvedélyes lázadása, rendszerkritikája és formabontó iróniája ellenére a kozmoteológiai gondolkodási keret rabjaként lepleződik le. Annak az újkor végi nyugati embernek a példájaként, aki maga ugyan többé már nem lehet részese a kozmoteológia tapasztalatának,

ám szemléletét mégis az abból kinőtt elvonatkoztatások határozzák meg. Ébersége tudatában, álmatlanul, mégis álomban él. E pontról visszatekintve a kozmosz ősi vallásos tapasztalatából kiinduló ókori görögök őszintébbek és hitelesebbek lehettek. Kultúrájukat egyszerre hatotta át az isteni kozmosz fölötti csodálatuk és emberi sorsuk tragikus tudata.

V.

■ Mint közismert, a görög tragoidia szó a tragosz (kecskebak) és ódé (ének) elemekre vezethető vissza, tulajdonképpeni jelentése tehát kecskeének. Maga a vele megnevezett drámai műfaj a Dionüszosz ünneplésében részt vevő, kecskebőrbe öltözött szatírok énekéből alakulhatott ki, ám az elnevezés utalhat akár a színháték előtt az istenségnek föláldozott áldozati állatra.¹⁹ Akármilyen magyarázatot fogadjunk el, a tragédia drámai műfajként már az ókorban szomorú véget érő történetre utalt. E műfaji megjelölés aztán több nyelvben fölvette a csapás, szerencsétlenség, gyászos esemény jelentését. Tanulságos jelentésfejlődés: látjuk, miként összpontosítja a művészi ábrázolás az emberi figyelmet egészen addig a pontig, amíg képesek leszünk az így föltáruló valóság megnevezésére.

Tanulmányában Mezei ezen utóbbi, köznyelvi értelemben használja a „tragédiát”. Vele kapcsolatban kiemeli, hogy a fájdalomból, a szenvedésből, veszteségből, kudarcból valami új, nem várt, értékes születhet.²⁰ A tragédia valóságföltáró erejéről beszél, amely bizonyos értelemben magával a valósággal azonos, annak lényegi mozzanata, maga az eredeti valóság. Mondhatjuk: valóság és tragédia oly szorosan, lényegi módon, egymástól elválaszthatatlanul tartoznak össze, akár a létezés és a semmítő Semmi Heideggernél.²¹ Ha pedig nem látjuk a tragédiát, ha nem veszünk tudomást róla: akkor magát a valóságot nem látjuk. Ez esetben óhatatlanul absztrakciókba menekülünk.²² A tragikum átélése nem optikai tapasztalatunk, hanem annál mélyebb, közvetlenebb, húsba vágóbb, átfogóbb. E megállapítást a (görög) tragédia színházi-irodalmi tapasztalata nyilvánvalóan támasztja alá.

Jóllehet Mezei ezt kifejezetten nem tárgyalja, ám a tragédia határozottan szembeszegül az imitációként fölfogott kozmoteologikus gondolkodással. Nem egyszerűen utánzásra hív. Benne nem a valóság másolásáról, újbóli előállításáról van szó. Máskülönb a valóság tudatos lerombolásához vezetne.²³ A tragédia önfelülmúlásra szólít: valami újra, merészre, az eddigieknél nehezebbre, saját új szerepem vállalásra. Döntésre, választásra hív: vagy menekülök a valóság elől, vagy föllázadok a valóság ellen.²⁴ Vagy pedig elfogadom, átélem, személyesen keresem benne az új értelmet. Az első két esetben rosszabbá teszek mindent, az utolsóban lehet rám támaszkodni a tragikus események okozta válság közepette.²⁵

Egy tragikus tapasztalat nem egyszerűen a kozmoteológiát kérdőjelezi meg, hanem valami annál alapvetőbbet: magának a kozmosznak a tapasztalatát. A görög kozmosz (rend) fogalom tapasztalati gyökere ugyanis az egység és sokaság, változás és maradandó mivolt élélése. A rendezettség fölismeréséről van szó a logosz (értelem) megvilágító ereje segítségével. Tragikus megrendültségünkben azonban tekinthetjük-e továbbra is minden további nélkül világunkat rendezett, harmonikus egésznek, egyszersmind otthonunknak? A kérdés megválaszolásához nem kell teljességgel visszautasítanunk a kozmosz görög tapasztalatát, mindössze rá kell mutatnunk annak korlátozott vol-

tára: az egész tapasztalata a tragédia nélkül nem lehet teljes. Világunk egyszerűen istenadta otthon, egyben tragikus színpad. Nem mellékes, hanem lényegi mozzanata, hogy a tragédia helyszíne. A szférák zenéje sem feledtetheti el velünk a kecskebakok énekét. Az égi fény s a földön kiontott áldozati vér egyaránt valóságunkhoz tartozik.

Jól látta Hérakleitosz: „Mindeneget kormányoz a villám.”²⁶ Az isteni logosz villámfénye mindent egyaránt be- és megvilágíthat, ám fölvilanása után újra leszáll ránk a sötét.²⁷ A szellemi megvilágosodás villanásnyi élménye mellett is emlékeznünk kell a villám hirtelenségére, váratlanságára, egyúttal romboló erejére. A kép mögött fölsejlő mitikus háttér istencsapása és tomboló viharistene, valamint maga a vallásos értelmezésnek alapul szolgáló természeti jelenség egyaránt világunk örök kiszámíthatatlanságára hívja föl figyelmünket. Tragikus kozmoszban kell élnünk.

VI.

■ A tragikus kozmosz kifejezés igazi oximoron. Életünk egyik leglényegibb feszültséget mondja ki. Aki nem érti, aligha érti a valóságot.

VII.

■ Nyugati kultúránk egyik napjainkig emblematisz alakja Héraklész, aki hősiesség kitarásával és erejével vívta ki magának helyét az olümposzi halhatatlanság között. Az isteni eredetű, arisztokratikus hős az egyszerű halandónak reményt adó, vonzó példát kínált, a filozófusok számára pedig az önfegyelem és a kitarás eszményképe lett.²⁸ Fölfogásuk szerint ezen erények nélkül senki sem válhat filozófussá.

A Héraklészről szóló egyike réges-régi történet nagy erkölcsfilozófiai allegóriaként hatott nyugati kultúránkra, egészen az újkori festészetig. Az ifjú Héraklész válaszüthoz érve dönthet, vajon merre megy tovább.²⁹ A két lehetőséget két nőalak testesíti meg: Kakia és Areté. Az első Boldogságnak nevezi magát, ám a valódi neve a rossz, gonosz dolgokra, a hitványásra utal. A másik neve magáért beszél: ő maga az erény. Az első a könnyebb, kellemesebb utat ígéri, a másik hosszadalmas és fáradságos utazást. A példázat szerint Héraklész a második lehetőséget választotta.

Fájdalmas fordulatokban gazdag életének története ezért csak a fölületlen olvasó számára jelentheti értelmetlen tragédiák sorát. A szenvedéseiről, hőstetteiről beszámoló elbeszélések valódi jelentése egy jellegzetes alapbeállító-dásban tárul föl, melynek lényege az erény, az erkölcsi jó melletti döntés. Lettek légyen bármily szörnyűek vagy értelmetlenek a mitológiai Héraklész életének egyes fordulatai, kizárólag az erény ismételt választása emelhetette őt saját maga fölé, s tehette erkölcsi példaképpé. Vajon a görög heroikus-mitikus múlt véres kegyetlenségeinek ezen új, etikai olvasata nem a Nyugat egyik első, meghatározó lépése a személyközpontú gondolkodás irányába?

VIII.

■ Följegyzője, Xenophón szerint Héraklész választásnak történetét egy Prodikosz nevű szofista írta meg. Aki pedig elmondja: Szókratész.

■ JEGYZETEK

1. Bakos Gergely: *A kozmoteológia mélyebb jelentéséről. Antropológiai reflexió.* In: Hidas Zoltán – Jani Anna (szerk.): *Hít és gondolkodás. Tanulmányok Mezei Balázs köszöntésére.* L'Harmattan, Bp.,

2021. 299–307. Vö. Mezei Balázs: *A filozófia átalakulása. Töprengések Kierkegaard és Jaspers kapcsán*. Vigilia 2013. 7. sz. 491–500.; valamint Uő: *Mai vallásfilozófia*, Kairosz, Bp., 2010. Lásd még elsősébként nevezett tanulmányom további szakirodalmi utalásait.
2. Lásd az előző jegyzetben.
3. Mezei Balázs: i. m. 491–500., itt: 491.
4. Lásd Arisztotelész vagy Ptolemaiosz rendszerét.
5. Mezei Balázs: i. m. 492.
6. Uo. 493.
7. *Metafizika* E 1074 (Halasy-Nagy József fordítása).
8. Vö. Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Atlantisz, Bp., 1996. 44–45. „A görög filozófusok és történészek meg voltak győződve arról, hogy mindaz, ami ezután megtörténik, ugyan a szerint a logosz szerint megy végbe, és ugyanazon módon létezik majd, mint az elmúlt és jelen történések.”
9. Mezei Balázs: i. m. 497.
10. Vö. Ágoston: *Confessiones* 3.6.11.: „tu autem eras interior intimo meo et superior summo meo”.
11. Lásd Emmanuel Lévinas munkásságát.
12. Mezei Balázs: i. m. 494.
13. Uo. 499.
14. Uo.
15. Uo.
16. Uo. 499–500.
17. Uo. 500. Ezen összefüggésben utal az Auschwitz-irodalomra, melyet maga is gazdagított. Lásd Balázs Mezei: *Religion and Revelation after Auschwitz*, Bloomsbury, New York, 2013.
18. Mezei Balázs: *A filozófia átalakulása*. 500. E tanulmány jelentős mértékben Kierkegaard-ról szól, akinek részletesebb tárgyalásától eltekintek, hiszen a tragédia szempontjából éppenséggel ellenpéldát jelent.
19. Vö. a *Magyar nyelv etimológiai szótárával*: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/> – utolsó letöltés: 2021. május 20.
20. E belátás alapmotívumként húzódik végig J. R. R. Tolkien irodalmi munkásságán, lásd pl. *The Silmarillion*. Grafton, London, 1992.
21. Lásd Martin Heidegger: *Mi a metafizika?* In: Uő: „...költőien lakozik az ember”, T-Twins Kiadó – Pompeji, Bp. – Szeged 1994. 105–117.
22. Ilyen absztrakció Kierkegaard részvétlen Istene – szemben Lévinassal vagy Metzcel, ahol Isten maga a részvét.
23. A tragédia drámai műfaja föltételezi ugyan a mimézist, ám magának a művészi ábrázolásnak a célja korántsem a színpadon látottak közönség általi lemásolása.
24. Ezen szélsőségeket a középkorban a vanitas és superbia kettős véglete ragadta meg fogalmilag.
25. Lásd Viktor E. Frankl: *...mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor*. Jel Kiadó, Bp., 2007; Jordan Peterson: *12 szabály az élethez. Így kerüld el a káoszt!* 21. Század Kiadó, Bp., 2018.
26. B 44. Lásd Kerényi Károly fordítását: „És mindeneket kormányoz a villám.” (Hitseker Mária (szerk.): *Görög gondolkodók. Thalészától Anaxagoraszig*, Kossuth Könyvkiadó, h. n., 1996, 36.). Vö. Kirk, Geoffrey Stephen – Raven, John Earle – Schofield, Malcolm: *A preszókratikus filozófusok*. 296.: „A villám kormányoz mindent dolgot.”; vö. uo. 302.
27. Vö. Hans-Georg Gadamer: *Vom Anfang bei Heraklit*. In: Uő: *Gesammelte Werke 6. Griechische Philosophie II*. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 232–241., itt: 232. Gadamer emlékeztet arra, hogy az epheszoszi bölcs ezen mondása Heidegger todmaubergi kunyhójának ajtaja fölött diszelgett.
28. Vö. Anthisztész, cinikusok, sztoikusok.
29. Lásd Xenophón: *Emlékeim Szókratészről* II.1. (Ford. Németh György, Európa Könyvkiadó, 1986, 53–57.)